

УДК 7.071.2

Сергій ГОРДЄЄВ,
кандидат мистецтвознавства, професор,
завідувач кафедри режисури
Харківської державної академії культури

ТЕАТР ПОЗА СЦЕНОЮ: ПЕДАГОГІЧНА МАЙСТЕРНІСТЬ ВАЛЕНТИНИ ЧИСТЯКОВОЇ

Частина друга

*У статті показано педагогічний талант української артистки Валентини Чистякової.
Ключові слова: Валентина Чистякова, театральне мистецтво, педагогічна діяльність,
артистка.*

*В статье показан педагогический талант украинской артистки Валентины Чистяковой.
Ключевые слова: Валентина Чистякова, театральное искусство, педагогическая дея-
тельность, артистка.*

*The article shows the pedagogical talent of Ukrainian actress Valentina Chystyakova.
Key words: Valentina Chystyakova, theater, teaching activities, the actress.*

Після уходу з театру 1959 р. В. Чистякова продовжує залишатися високим авторитетом для колег і молоді, допомагає готувати майстрів сцени, що вміли б художньо мислити, запам'ятовувалися глядачеві своєю яскравою творчою індивідуальністю. До 1974 р. її педагогічна діяльність була пов'язана з кафедрою акторської майстерності Харківського інституту мистецтв.

Викладання акторської майстерності в Харківському інституті мистецтв у 60-і роки залишало бажати кращого. Не всі педагоги, яким було довірене право виховання творчої молоді, відповідали своєму високому покликанню. До викладацької діяльності слабо залучалися ведучі майстри сцени. Багато викладачів замкнулися на теоретичних проблемах і давно відійшли від практичної роботи театральних колективів. Були серед них і такі, котрі випадково виявилися на посаді викладачів у

силу своїх особистих причин або збігу обставин.

Тим часом, досвід виховання акторів підтверджує, що кращі випуски театральних інститутів зв'язані, насамперед, з іменами майстрів сцени. Саме вони можуть виявити творчу природу молодого актора, його художній потенціал. Ведучі майстри сцени повинні виховувати своїх послідовників.

В.М. Чистякова як педагог була живим прикладом у цьому. Вона стала для багатьох поколінь митців української сцени утіленням великих традицій театального мистецтва початку ХХ ст. Вона піклувалася про розвиток творчої індивідуальності актора, його культурі – ідейної, естетичної, етичної, уміла прищепити любов до дійсного високого мистецтва. Для неї було очевидно, що традиції варто не тільки зберігати, але і розвивати. В її власній бібліотеці були зібрані видання, що

віддзеркалювали досвід тогочасної театральної педагогіки. Зрозуміло, система К. Станіславського – стало фундаментом виховання актора і режисера й для В.М. Чистякової, але її необхідно було з'єднати з кращими досягненнями сучасного театру, спираючи на традиції корифеїв української сцени минулого.

Як теоретик акторського мистецтва В.М. Чистякова невідома навіть театрознавцям. Вона приділяла велику увагу викладанню технології акторської творчості, методу акторської гри, способів виховання актора. Слідом за Лесем Курбасом вона вважала, що в театральній системі техніка жесту актора є однієї з основних дисциплін. Але ухил тільки в технологічні прийоми є однобоким, не сприяє вихованню різнобічної творчої індивідуальності. Звідси головна мета – виховати актора, привабливого як особистість.

Вивчення архівних матеріалів дозволяє відзначити, що у педагогічній практиці В.М. Чистякова, яка блискуче володіла методом «перетворення», явно тяжіла до психологічного театру у якому діючі особи приходять, ідуть, обідають, розмовляють про дрібниці, іноді оспівчуються в коханні, а їх репліки, сказані по різних приводах, сполучаються. Ці принципи визначили головний напрямок у роботі В.М. Чистякової зі студентами. У її архіві зберігся конспект книги Г.В. Крісті «Виховання актора школи Станіславського», використаний нею як матеріал для лекцій по майстерності актора і режисури в 1973 році [1].

Саме в цей період, спілкуючись з В.М. Чистяковою народний артист В. Василенко писав: «...Я дуже радий за Вас, що Ви багато працюєте в театральному інституті. Людина творець – такої кипучої енергії та працездатності, якою я Вас знаю, не може не застосовувати цієї енергії...Вам багато дано знань і умінь, а головне висока культура та інтелігентність, чого часто декому не вистачає!» [2].

В.М. Чистякова

У 1960-і роки сама особистість В.М. Чистякової була для студентів «навчальним театром». Багато років вона виступала як художній керівник і консультант дипломних спектаклів студентів акторського факультету. Збереглися афіші студентських робіт, в успішній підготовці яких є і її чимала заслуга. Це спектаклі «Любов Ярова» по п'єсі К. Треньова, «Суєта» І. Тобілевича, «В шуканні радості» В. Розова та інші.

У ході занять та репетицій В.М. Чистякова відкривала студентам секрети майстерності акторів, приділяючи особливу увагу мізансценам – розташуванню і рухові усього (живого і предметного) матеріалу спектаклю. Особливо близькі її досвіді були мізансцени, здатні замінити собою слова, вираження, що створюють метафоричний образ.

В.М. Чистякова розвивала і збагачувала мізансцену як дозвіл просторового і рухового моменту спектаклю, як елемент, що викликає в глядача відповідні асоціації не тільки в його свідомості, але в змісті його переорієнтації.

Як віртуоз мовної майстерності В.М. Чистякова у своїй викладацькій діяльності приділяла особливу увагу проблемам сценічної мови, основи якої вона осягала в акторській майстерні під керівництвом Леся Курбаса разом з Ф. Лопатинським, Г. Ігнатовичем, Р. Нещадименко. Лесь Курбас виступав проти того, щоб на сцені розмовляли як у житті, з подачею тільки емоційного тону. Він стверджував, що слово на сцені повинно бути «театральним». У своїй практиці В.М. Чистякова спиралася на курбасівський закон «фіксації», розвивала уміння акторів точно повторити заданий режисером мовний малюнок ролі, домагалася, щоб актор міг передавати свою думку в слові, володів інтонаційною виразністю, ритмом мови, умів, де це було необхідно, зробити паузу, підвищити тон, оперувати ним.

В.М. Чистякова розробила систему «вживання» актора в створюваний їм

сценічний образ. У лекції «Майстерність актора» вона говорила про необхідність розвивати музикальність, ритмічність, без яких актор не може естетично володіти своїми рухами на сцені. «Усе приблизне в мистецтві – дилетантизм», – говорила В.М. Чистякова. «Невірне ритмічне відчуття породжує невірне відтворення ритмів у рухах, унаслідок чого виникають приблизні темпо-ритми фізичних дій, що не підготовляють актора до виникнення в нього вірного сценічного переживання – головного фактора в театральному мистецтві» [3].

В.М. Чистякова пропонувала студентам цілий ряд вправ для удосконалювання виразності рухів рук (екзерсиси для кистей і пальців), завжди підкреслювала, що це дуже важливий і трудомісткий процес. У певні моменти спектаклю буває необхідна і скульптурна виразність пози актора, що повинний продовжувати грати й у статичі, підкреслюючи характерні риси створюваного образу. Актор є одночасно і творцем, і матеріалом. Дане йому природою тіло, голос, емоції повинні бути слухняні волі творця, повинні стати ідеально набудованим інструментом.

Розмірковуючи про сценічну майстерність, В.М. Чистякова висувала високі вимоги до професії режисера. Це мала бути талановита людина, учитель з великими організаторськими здібностями, вольовий і цілеспрямований, що вміє переборювати мільйон перешкод, що виникають під час роботи, особистість чарівна і працьовита, що вміє запалити, надихнути весь колектив і повести його на «штурм» спектаклю. Вона також нагадувала про те, що режисер зобов'язаний володіти гарними акторськими здібностями. Адже нерідко буває, що студент, переконавши, що в нього немає акторських даних, переводиться на режисерський факультет, закінчує його і, на жаль, приходиться у театр.

Хоча про творчий процес створення спектаклю багато написано, а ще більше сказано, він щораз з'являється як неоявище. В.М. Чистякова говорила, наприклад, про такому його важливий момент, як початок роботи над роллю. «Імовірно, у житті будь-якого актора це слова, уперше почуті від режисера: “Я хотів

би, щоб ви зіграли в моєму спектаклі роль”. Серце актора на мить зупиняється, а потім з подвоєною швидкістю починає битися. Виникає відчуття одночасне і страху і захвата. Нова роль! Адже це новий етап у творчому житті! Чи зможе актор гідно виправдати вибір режисера, що упав на нього?» [3].

В.М. Чистякова стверджувала, що перед виходом на сцену творчий стан актора завжди виявляється індивідуально. Вона знала це по собі. У неї звичайно холоділи руки, і в кінчиках пальців відчувалося легке поколювання, серце билося прискорено, на очах з'являлися сльози. Актриса почувала запаморочення. Це був вихід з норми, коли захоплює подих, і з'являється непередаване відчуття підйому, невагомості перед тим, як актор використовує свої природні дані для створення сценічного образу. Це є стан натхнення, екстазу, що підготовляє актора до перевтілення, коли він цілком і цілком може жити на сцені почуттями і думками героя.

В.М. Чистякова знаходила багато загального в роботі драматичних акторів і артистів цирку: «...весь номер йде на грані смертельної небезпеки при колосальній зосередженості виконавця, при обліку секунд, мужній відвазі на висоті і раптовому блискавичному спуску на арену.

Однак акторська творчість скороминуща і, може бути, тому особливо коштовне і привабливо. Прожити замість одну сотню життів, найрізноманітніших, навіть протилежних, вмерти і знову відродитися, як птах Фенікс, і знову жити і гинути, страждати і насолоджуватися, перемагати і терпіти поразки, сміятися і плакати – бути володарем людських емоцій. Актор у своїй творчій палітрі зобов'язаний володіти самими різноманітними фарбами, якими він буде оперувати, створюючи той або інший образ. Актор повинний грати всі, занурюватися в найрізноманітніший драматургічний матеріал, у досконалість володіти ідеальним апаратом: тілом, що керує центром — мозком, психікою, «педалями керування» [3].

Ці думки В.М. Чистякової, узяті з її лекцій 70-80-х років, підлегли ідеї професіоналізму актора. Вона говорила студентам про те, що вибір професії актора – дуже відповідальний і важливий момент у

житті людини. Це вибір життєвого шляху, і помилка в даному випадку може принести багато засмучень і розчарувань. Людина, що вирішила вибрати художню професію, повинний мати чітко виражені здібності, відрізнитися яскравістю безпосередніх вражень, тонкою спостережливістю.

В.М. Чистякова порівнювала актора з гіпнотизером. За її твердженням, вся акторська робота побудована на навіюванні. Сценічний образ повинний переконувати, надихати, лікувати людські душі, здійснювати моральну революцію. Ефект гіпнозу досягається насамперед об'ємністю образу, що створює актор:

Подібно іншим великим артистам, В.М. Чистякова вважала, що у творчій роботі на сцені всі можливо, немає заборонених прийомів, аби вони досягали цели – переконати глядача в поставленій перед ним проблемі. Професію актора В.М. Чистякова називала «найскладнішою», що вимагає повної віддачі. Вона говорила: «Бути актором – це прагнути до безсмертя, майже стати «на рівних» з Богом!» [4]. Але при цьому вона не забувала згадати про постійних помічниках актора, що найчастіше діють за сценою, – освітлювачах, оформителях, костюмерах, робітників, без яких у спектакль відбутися не може. В.М. Чистякова згадувала про те, як у фіналі спектаклю «Гроза» їй треба було стрибнути вниз з височини у Волгу. Перед кидком у Катерини не було ні секунди затримки, тільки слова: «Радість моя, любов моя, прощай!» [5]. Але щораз серце її завмирало, хоча вона знала, що там, у глибині, невидимі глядачам, коштують робочі сцени з розтягнутою сіткою, у яку вона повинна упасти. І завжди її акробатичний номер закінчувався благополучно. «Спасибі вам за порятунок!» – зверталася актриса до робітників сцени, потискуючи їм руки. – «Ну, а як же!» – посміхалися вони [5].

Незмінним помічником актора є освітлювач. Саме до нього В.М. Чистякова часто зверталася з проханням у так-те місці підсвітити обличчя, в іншому – зняти промінь з обличчя і перемістити його на

В.М. Чистякова

руки. Після спектаклю освітлювач запитував актрису: «Ну, як я світил, Валентино Миколаївно, правильно?» Вона відповідала: «Спасибі, ти мені дуже допоміг. Без твоєї допомоги мені не удалось б досягти потрібного ефекту!» [6]. Про костюмерів і перукарів і говорити чогось. Їхня майстерність, смак мають колосальне значення в професії актора. Їхня робота – це робота художника в області речовинного оформлення спектаклю. В.М. Чистякову завжди захоплювали унікальні здібності костюмерів, їх уміння підготувати костюм, підібрати необхідну деталь, зменшити недоліки або підкреслити достоїнства актора, знайти колір і форму матеріалу, у якій би зовнішність актора стала адекватної характерові ролі. Ради завідувачки костюмерним цехом В.М. Чистякова дуже цінувала. Один раз вона нагадала актрисі про те, що Заньковецька, яка геніально грала у «Талані» М. Старицького Марію Лучицькую, сцену ревнощів грала в зеленій оксамитній ротонді. Колір і форма костюма актора стає частиною визначення ролі на сцені.

Особливо переконливі позиції В.М. Чистякової в області сценічної метафори. Вона пояснювала студентам, що метафора повинна бути ясною і зрозумілою [7]. Завжди важливо пам'ятати, що форма іносказання в театрі розрахована не на гурманів, тому метафора не повинна бути занадто зашифрованою. Якщо вона не буде доходити до свідомості кожного глядача, її функція марна. Найважливішою якістю метафори акторка вважала переконливість [8].

В.М. Чистякова багато міркувала над проблемами співвідношення раціонального й емоційного початку в роботі актора, прагнучи осмислити феномен роздвоєння акторського «я» на контролера і виконавця. Але варто визнати, що вона не просунулася далі чисто емпіричних відчуттів і метафор, таких як «крижана вогненна ополонка емоційного вибуху» [9]. Перейти з мови художніх зразків на мову наукової термінології їй завжди було нелегко.

Не тільки в лекціях для студентів, але й у статтях В.М. Чистякова торкалася різних аспектів сценічної творчості. Її цікавили професійні основи акторської праці, психотехніки і перевтілення. Свої думки вона завжди прагнула виразити в чітких формулюваннях, зробити висновки не тільки на основі особистого досвіду, але і всього колективу шевченківців.

Величезне пізнавальне значення мають листи і спогади В.М. Чистякової, у яких вона виступає як тонкий аналітик творчого процесу, розкривається її вміння зрозуміти й оцінити працю режисера й актора, проникнути в глибинні механізми його мистецтва.

В опублікованих статтях і архівних матеріалах В.М. Чистякової ясно і послідовно викладена ціла система її театральних-естетичних поглядів, педагогічних принципів, виявляється широкий діапазон її інтересів і творчих шукань [8]. Характеризуючи актора як режисера своєї ролі, В.М. Чистякова висуває високі вимоги до його світогляду. Вона була переконана в тім, що сучасний художник не може замикатися у вузькому колі своєї професії. Високий рівень освіченості допомагає йому в створенні сценічного образу. В.М. Чистякова бачила актора, насамперед, як творця образу, покладаючи на нього величезну відповідальність.

У концепції В.М. Чистякової, актор – це фокус, в якому концентрується вся робота театру. Актор має право на співтворчість, і саме в цьому напрямі виявляється широта його кругозору, масштабність ідей, прагнень як людини і громадянина. Актор погоджується на виконання ролі лише в тому випадку, коли точно знає, для чого створюється образ.

Згідно з уявленням В.М. Чистякової, формування сценічного образу – це послідовний, багатоступеневий процес – від зародження задуму до його втілення. Вона писала: «Умови праці актора можна розподілити на два етапи: період осмислення і період виконання» [3]. Початковою фазою є ґрунтовна домашня розробка ролі на підставі

глибокого вивчення п'єси, чіткого розуміння концепції автора, головної ідеї образу. У процесі осмислення матеріалу ролі відбувається народження кожної її ланки, з'являється те, що буде згодом показано через гру.

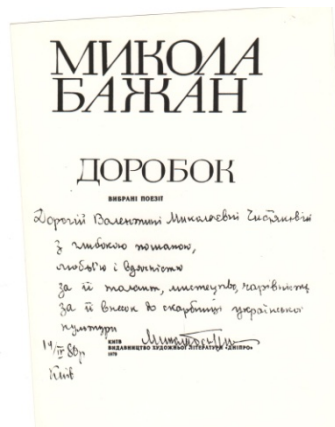
В. Чистякова учила молодих акторів спиратися на наступне напуття П. Саксаганського: «Усі характерні риси даного типу потрібно процідити в собі, крапля за краплею, і виділити тільки ті, котрі є найбільш яскравими для виявлення не зовнішньої сторони героя, а логіки персонажа» [3]. Вникаючи в потенційні можливості характеру, що залишилися за рамками драматургічного образу, актор за допомогою уяви доповнює те, що підспудно таїться в драматичному персонажі.

Наступний етап – визначення форми сценічного втілення образу, досягнення його жанрової природи. Під час репетицій попередній ескіз образу набуває чітких ліній, здійснюється перевірка всіх деталей, відбір головного. Тут виявляється вміння актора запровадити в роль відбиток своєї індивідуальності, об'єднати різні засоби однією творчою манерою. У цей період режисер і актор взаємно збагачують один одного. Спираючись на принцип їх співтворчості, В.М. Чистякова дотримувалася певної системи формування актора, яка має наступні позиції: актор (суб'єкт), його сценічний образ (об'єкт) – різні поняття; сценічний образ повинен мати чітку, зафіксовану форму; закон фіксації внутрішньої дії за допомогою знака, який відповідає його змістові; закон виразності; закон економного використання рухів, жестів;

закон сприймання світу; закон послідовності дії; закон мотивації; закон перспективи; закон ритмічності; закон контрастів, світлотіні; закон співвідношення просторового і часового планів.

Затверджуючи принцип співтворчості режисера й актора, В.М. Чистякова спиралася на систему Леся Курбаса, його метод «перетворення» [9], співвіднесення

мистецтва і життя. Недарма В. Василько в листуванні з актрисою зазначав: «...Я вва-

жаю Вас самим талановитим представником школи Л. Курбаса не тому, що ви його дружина, а тому що Ви його вірна і талановита учениця» [10].

В.М. Чистякова прагнула розкрити сутність курбасовської ідеї «перетворення». У лекціях і на практичних заняттях вона нагадувала студентам про те, що індивідуальна звичка актора не повинна брати верх над тим образом, що він створює на сцені. Майстерність виконавця саме і полягає в тому, щоб ідею, закладену в добутку, підкорити визначеному завданню. Успішно вирішити задачу художнього «перетворення» можна тільки сукупністю способів і прийомів, використовуючи метафори, алегорії. В.М. Чистякової була близька думка одного із самих послідовних пропагандистів творчості М.П. Верхацького про те, що дійсні «перетворення» завжди глибокі по змісту, яскраві за формою, різноманітні і своєрідні, обумовлені конкретним матеріалом п'єси і творчою індивідуальністю артиста. «Перетворення» щораз є відкриттям, знахідкою [11]. В.М. Чистякової удалося доповнити фантастичну курбасовську форму бачення спектаклю складними елементами акторського перевтілення за допомогою психологічного аналізу людського характеру [9].

У своїй педагогічній практиці актриса використовувала і досягнення російської реалістичної школи. Насамперед, вчення К.С. Станіславського, що було покладено в основу професійного навчання і виховання в театральних вузах колишнього СРСР [12]. У складні 70-і роки ХХ ст. на тлі суспільного застою помітним було подвижницьке прагнення В.М. Чистякової не тільки увести своїх учнів у світ театральної системи Леся Курбаса, але і прилучити них до творчості М. Щепкіна, П. Мочалова, О. Ленського, М. Єрмолової, В. Комиссаржевської, А. Коо-

нен і інших видатних майстрів російського театру, домагаючись органічного зв'язку між теоретичним і практичним освоєнням профілюючої дисципліни «Майстерність актора», а також практикою в театрі. Особлива увага вона звертала на розвиток творчої ініціативи студентів, здатності до самостійного рішення художніх задач. Школа В.М. Чистякової побудована на творчому союзі вчителя й учня. Це не спрощений спосіб навчання, а відображення специфіки театрального мистецтва.

П'єса В.Роздольського "Дорога через Сокольники". Серед учасників сцени: Чистякова - Анастасія Іванівна., Л. Биков, Ф. Радчук, М. Борисенко, С. Чибисова, А. Свістунова.

Передаючи свій досвід молодим акторам, вона тісно пов'язувала викладання технології акторської майстерності із сучасною практикою театру, ніколи не зупинялася на досягнутому, постійно шукала. Визначним здобутком актриси є запровадження в українському театральному мистецтві сценічної метафори. Нове покоління акторів визнало її як майстра метафоричної мови. В.М. Чистякова прагнула закріпити в своїх учнях технічні і художні досягнення створених нею образів Катерини («Гроза» О. Островського), Євгенії Гранде (за романом О. Бальзака), Марії Лучицької («Талан» М. Старицького) та ін. Вона виконувала визначну місію передавання театральної культури від старшого покоління молодому, виступала як сталкер, мета якого — ввести початкуючих акторів у професію, розкрити секрети сценічної майстерності.

Видатна актриса, вона була одночасно педагогом, автором низки статей про акторів українського театру, акторську майстерність та режисуру. Але в якій би галузі практики і теорії театрального мистецтва не виступала В. Чистякова, перед нами, перш за все, актриса з великої літери.

«Я вважаю, що Чистякова — одна з найзагадковіших постатей ХХ сторіччя. Не хочу її ні з ким порівнювати, але за масштабом свого обдарування — не за індивідуа-

льністю — вона цілком створює один ряд із Марією Казарес, Веріко Анджапарідзе, Гріною Жданович, Алісою Коонен, Вірою Соколовою, Вірою Поповою, Софією Гіацинтовою, Цицилією Мансуровою, Вірою Марецькою, Марією Бабановою, Добржанською, Борисовою, Зеркаловою, Пашенною, Раневською — з тією лише різницею, що більшість з них мали можливість реалізувати себе і в комедії. Чистякова ж переважно залишалася вірною трагедії і драмі», — пише про актрису відомий сучасний мистецтвознавець Борис Поюровський у збірці матеріалів міжнародної конференції, присвяченій 100-річному ювілею актриси [13].

Творча спадщина В. Чистякової – скавниця українського театру ХХ ст., духовна опора театру майбутнього. У мистецтві видатної української актриси досягнуто синтез романтизму та реалізму, ідеалу і дійсності. Її творчість – унікальне явище культури. Для молодого покоління акторів В. Чистякова – ідеал гармонічної особистості, що пізнала щастя натхненної праці та життя в мистецтві. Це явище могло виникнути тільки на культурному гранті кінця ХІХ – початку ХХ ст.

Проаналізувавши педагогічні пошуки виховання актора В.М. Чистякової, можна зробити висновок, що її метод базується на традиціях школи Леся Курбаса, режисерській практиці Мар'яна Крушельницького й особистому досвіді роботи актриси над створенням сценічного образу.

Сьогодні ім'я Валентини Миколаївни Чистякової стало вже театральною легендою. Дух творчості, її акторські традиції й художні принципи відчуються в Харківському театрі ім. Т.Г. Шевченка, в його нових акторських поколіннях, у мистецтві її учнів, які працюють нині в різних театрах України.

ЛІТЕРАТУРА

1. Глаголин А. Б. Конспект книги Кристи Г. В. Воспитание актера школы Станиславского: машинопись. [Харьков, 1973]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 3. – 38 с.
2. Василько В. Лист до В. М. Чистякової від 20 березня 1961 р.
3. Чистякова В. Н. Воспоминания о лекциях, прочитанных студентам в Харьковском институте искусств : рукопись. [Харьков, 1980]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 41. – 3 с.
4. Чистякова В. М. З листів до В. В. Гаккебуша / В. М. Чистякова // «Молодий театр»: Генеза. Завдання. Шляхи / Упоряд., авт. вступ. ст. М. Г. Лабинський. – К.: Мистецтво, 1991. – С. 237–245.
5. Стенограмма беседы С. И. Гордеева с В. Н. Чистяковой. [Харьков, 1980г. 11 октября]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 51. – 4 с.
6. Стенограмма беседы С. И. Гордеева с В. Н. Чистяковой. [Харьков, 1978 г. 11 октября]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 50. – 5 с.
7. Чистякова В. Н. О метафоре в творчестве актера: Заметки к лекциям: рукопись. [Харьков, 1970]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 42. – 3 с.
8. Чистякова В. Актёр – режиссер своей роли / В. Чистякова // Культура і життя. – 1977. – 6 березня.
9. Чистякова В. Н. О методе “перетворення”: Заметки к лекциям: рукопись. [Харьков, 1972]. – Архив С. И. Гордеева, ед. хр. 43. – 5 с.
10. З листа нар. арт. СРСР В. Василька від 12 жовтня 1961 р.
11. Верхацький М. Скарби великого майстра / М. Верхацький // Леся Курбас. Спогади сучасників / За ред. нар. арт. СРСР В. Василька. – К.: Мистецтво, 1969. – С. 307–326.
12. Чистякова В. Наша школа, наш Учитель! / В. Чистякова // МХАТ і українська театральна культура. – К.: Вид-во АН УРСР, 1949. – С. 201–202.
13. Поюровский Б. Несколько слов о Валентине Николаевне Чистяковой // Валентина Чистякова – актриса школы Курбаса: Матеріали міжнар. наук.-теорет. конф., 18 квітня 2000 р. / Укл.: Гордєєв С.І.; Зборовець І.В. – Х.: ХДАК, 2000. – С. 75.